

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לא, תש"מ



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

פרפראות למילון

א. משמות פרטיים לשמות-עצם כלליים

בחיפוש אחרי מלים לצורך הרחבת לשוננו לא דילגו המחדשים על שמות-עצם פרטיים, והפכו אותם לשמות כלליים. איני מתכוון כאן לדרך הקרויה אַנטונומאזיה הפוכה, כלומר לשימוש בשם-עצם פרטי כדי לציין איש בעל תכונות מסוימות המיוחסות במידה מופלגת (בצדק או שלא בצדק) לאישיות היסטורית, כגון הפינאי "איוב" לאיש מופה גורל, או "תרח" לשוטה ובטלן לא-יוצחל — אלא לשמות, שקיבלו משמעות חדשה מתוך קשרים אטימולוגיים, לעתים דרך אטימולוגיה היסטורית, ולעתים דרך אטימולוגיה עממית. אביא כאן לקט קטן של שמות כאלה, שעל אחדים מהם כבר דנתי במקום אחר (לשוננו מ' [תשל"ו], עמ' 118 ואילך); אמנה רק שמות של אנשים ושל מקומות, לא שמות עמים; גם לא אמנה שמות שיצרו הומונימיות כבר במקרא (כגון אַבְל, אֶלֹן ועוד).

אַחֶן אחד מבני מנשה (דה"א ז, יט) — "בן האח" גם שם-עצם הפרטי שבמקרא גזור מן השם אַח, אבל אין לשם במקרא המשמעות המיוחסת למלה בלשוננו.

בְּלֶשֶׁן/בְּלֶשֶׁן אחד משבי ציון (עז' ב, ב=נחמ' ז, ז) — "לינגויסט, חוקר לשון"

הפסוק מזכיר שמות כמה אנשים "אשר באו עם זרפבל",
ובתוכם "רעליה, מרדכי, בִּלְשָׁן, מספר, בגוי" ועוד. אולם
המדרש תפס את השם בִּלְשָׁן כתואר של מְרַדְכֵי הסמוך לו, וכך
אנו קוראים בפירוש העממי למקרא "מצודת דוד": "מרדכי
בלשן — והוא שם אחד, והוא דוד לאסתר, ונקרא בלשן על
שידע בשבעים לשון, כן אמרו רז"ל". מפאן השימוש, שהתחיל
במאה שעברה, של בלשן בהוראת "בעל לשון", פלומר
"לינגויסט", והוראה זו גרמה גם שינוי הניקוד של האות
הראשונה מחירק לפתח.

גָּרַר אחת מערי הנגב, שהתגוררו בה האבות (בר' כ, א) —
"משיכה"

לפי המשמעות של הפועל גרר = "משך" (המצוי בלשון
הספרים המאוחרים של התנ"ך, ובעיקר בלשון חכמים)
משתמשים היום במלה זו בהוראת "משיכה", ובייחוד בצירופי
מלים כגון "מכונית גָּרַר", "ספינת גָּרַר".

דָּלְפוֹן אחד מבני המן (אס' ט, ז) — "עני מרוד"
בן־יהודה פותב בהערה לערך זה: "הוא שם אחד מעשרת
בני המן, ונקבע בלשון ההמון של היהודים האשכנזים כשם כינוי
לעני ואביון, ולא ידעתי מקור לזה, אם לא מפני המלים ד ל
שבראשו". אולי גם הסיומת -וֹן המקובלת היום פסיומת של
הקטנה הורגשה כאן כהפעת זלוול.

עָגְלוֹן מלך מואב (שופ' ג, יב), שם מקום (יהו' יג, א) —
"מנהיג עגלה, בעל עגלה"
משמעות המלה פשם־עצם כללי מצויה למן הספרות

הרפנית של ימי-הביניים ואילך: במילון של בן-יהודה מובאות רבות מספר חסידים, משולחן ערוך, מספרי שאלות ותשובות ועוד. ברור, שדמיון הצליל "עגלון — עגלה" גרם.

פְּלֵט שם של שני אישים במקרא (דה"א ב, מז; יב, ג) —
"החומר הנפלט ממחשב"

אבן-שושן מביא הדגמות מספרות ימינו בהוראת "פְּלֵטָה, מפלט" (אולם, בניגוד לדעתו ולדעת הפרמן, נראה לי, שבמגילת ההודיות ממגילות ים המלח ג, כח יש לקרוא "פְּלֵט", פדעת יעקב ליכט, על פי תה' לב, ז). המלה רווחת היום במונחי המחשב וכיו"ב פּאָנטוֹנים של קְלֵט: "קְלֵט" הוא המידע הנמסר למחשב, החומר הנקלט בו (input); "פְּלֵט" הוא המידע, שהמחשב מוסר לנו, החומר הנפלט (output).

פְּרָפֶר שם של נהר (מל"ב ה, יב) — חרק בעל כנפיים במילון בן-יהודה נרשם על שם-עצם זה: "מצוי בדיבור ובספרות העברית החדשה", ואינו מביא הדגמות. יש לתלות את המשמעות החדשה בקשר אטימולוגי עממי עם הפועל "פרפר", שעניינו "התנועע לכאן ולכאן", המזכיר את דרך המעוף של החרק, ואולי אף בדמיון לשם הצרפתי של אותו חרק.
¹ papillion.

שְׁלוּמִיאֵל נשיא למטה שמעון (במ' א, ו) — איש בטלח
ולא-יוצלח

1. [סברה אחרת בעניין זה ראה ר' סיוון, "מחיי המלים", "לשוננו לעם" רנ"ח-רנ"ט, עמ' 268-269].

מה חטא אותו נשיא, שהנחיל את שמו לאנשים עלובים כאלה? אבן-שושן רואה בשימוש המודרני בשם זה צורה עברית לצירוף הרווח בידיש "שלים-מזל" = ביש מזל.

תְּבַעֲרָה תחנה במסעות בני ישראל במדבר (במ' יא, ג) —
"שרפה, דלקה"

הפסוק אומר: "ויקרא שם המקום ההוא תְּבַעֲרָה כי בערה בם אש ה'". פבר רש"י השתמש במלה זו פשם-עצם פללי: "ויתאככו גאות עשן (יש' ט, יז) — יהיו נבוכים ומסוגרים בחזק עשן ה ת ב ע ר ה".

ב. דרך היתרון ודרך ההפלגה
יש לשונות המביעות באמצעים מורפולוגיים (צורניים) את ערך היתרון ואת ערך ההפלגה. כך, למשל, באנגלית מ-small (קטן) באים smaller (יותר קטן) ו-smallest (הקטן ביותר), והוא הדין לכל תוארי-השם פעלי הברה אחת; בערבית מן פְּבִיר בא אֶפְבֵּר (יותר גדול), וביידוע אֶלְאֶפְבֵּר (הגדול ביותר), וכן שאר התארים. אולם העברי נאלץ להשתמש לתכלית זו באמצעים לקסיקליים (מילוניים) ותחביריים: טוב מן, טוב יותר מן, הטוב ביותר, הטוב מפול וכיוצא בהם.
ואף על פי כן אפשר לגלות גם בעברית הבעת היתרון וההפלגה בדרכים אחרות.

גְּרֹוע

הרבה פעמים מתפרש התואר גרוע כערך היתרון של רע: "כלב זה רע, וההוא גרוע (= יותר רע) ממנו". שתי המלים רע

וגרוע, השוות בשניים מעיצוריהן, נתקשרו בקשרי האטימולוגיה העממית, ומסיבות פסיכולוגיות המלה גרוע, שהיא כבדה יותר, בהיותה בעלת שלוש הברות, הורגשה כבעלת תוקף יותר גדול.

נושן

כבר במקרא התואר נושן, לדעת כמה ראשונים, חזק יותר מן התואר ישן, מעין דרגת הפלגה. הרד"ק פותב בספר השרשים: "ישן נושן (וי כו,י) רוצה לומר ישן מאוד; ישן — של אשתקד, נושן — של שלוש שנים, ובדומה לזה ראב"ע על אותו פסוק. המילונים של היום (אבן-שושן, מדן) מבארים נושן במלים "ישן מאוד". גם פאן, פנראה, סיבה פסיכולוגית, המעניקה לנושן יתר עוז מאשר לישן, אף על פי שאין הבדל בין שתי המלים במספר ההברות או ההגאים. אולי בניין "נפעל" הורגש כבניין "כבד" בגלל תוספת הנו"ן, או שמא נדירותו היחסית האדירתו.

מוטב

מוטב חזק יותר מאשר טוב. אבן-שושן ומדן מגדירים: "טוב יותר" וכך גם בן-יהודה. פלשון יום-יום אפשר לשמוע: "תבוא אליי ביום ראשון, או מוטב (= יותר טוב) שתבוא ביום שני"².

2. [כבר במשנה ובתלמוד בא "מוטב" לעתים קרובות במשפטים, המפיעים הערכה והשנאה בין שני דברים, פגון: "מוטב לי להיקרא שוטה כל ימי ו לא לעשות שעה אחת רשע... (עדויות הו); "מוטב שיהיו שוגגין ו אל יהיו מזידין" (ביצה ל ע"א). בן-יהודה מביא גם דוגמות לשימוש

ג. מיטת סדום

בשם מיטת סדום אנו מכנים תנאים, אשר נכפו בכוח על אדם, על מוסד, על מפעל, על רעיון וכיוצא בהם, ומנעו ממנו את התפתחותו הטבעית: "התכנית לשיפוץ וזגות צעירים נכשלה במיטת סדום של תקציב הממשלה"; "כל התחמקות מן הפעיה הדתית מכניסה את הפרשנות למיטת סדום של אידיאולוגיה לאומית שטחית" (פ' קורצווייל, על ביאליק [מתוך אבן-שושן]).

יסוד הביטוי הוא בסיפור על אחד ממנהגיהם האכזריים של אנשי סדום: "הייתה להם מיטה שהיו משכיבין בה אורחים; אדם ארוך — קצרוהו; קצר — מתחיהו" (סנהדרין קט ע"ב, הנוסח העברי של "ספר האגדה"). זוהי מקבילה עברית לסיפור הינני על אודות השודד פרוקרוסטס, שפך נהג עם עוברי דרכים. מפאן בלשונות אירופה הביטוי "מיטת פרוקרוסטס" (גם "מיטת פרוקרוסטס"), והוא ש"תורגם" לעברית מיטת סדום. נראה, שהביטוי זה חדש הוא בלשוננו: לא הביא אותו בן-יהודה, והמובאות שבמילון של אבן-שושן לקוחות הן מן הספרות העברית בת ימינו (ושלא בדין סימן אותו המחבר בכוכבון של "ספרות התלמודים והמדרשים העתיקים").

אולם ביטוי רוח בספרות חכמינו הוא "מידת סדום",

הצירוף "בין טוב למוטב" במובן "בין טוב ובין רע". הדוגמה הראשונה שם היא מס' השטרות לר"י ברצלוני, ובהערה שם (עמ' 1853 ב) בן-יהודה אומר: "לא נמצא אצלי מקור יותר קדום לדיבור זה, אך נראה פי זו... מליצה קבועה ורגילה, ולא ידעתי מי חידש אותה". מעניין, שבצירוף זה מוטב בא במובן "רע", כנראה בלשון סגיינהור — ע"א.]

כמו ששנינו באבות (ה,י): "האומר שלי שלי ושליך שלך — זו מידה בינונית, ויש אומרים זו מידת סדום". בהלכה מידת סדום היא מידתו של מי שאינו רוצה, שייהנה חברו מנכסיו, ואפילו הנאה זו אינה מחסרת אותו כלום — ונחלקו האמוראים, אם "כופין על מידת סדום" אם לאו (בבא בתרא יב ע"ב ומקבילות). מי שחידש את הביטוי "מיטת סדום", ביקש, ליצור ביטוי שוה-ערך ל"מיטת פרוקרוסטס" הלועזי. מצד התוכן הסתמך על האגדה התלמודית, ומצד הצורה והצליל — על הצירוף השגור "מידת סדום".

ד. "עד הסוף המר"

ביטוי זה הוא התרגום המילולי של הביטוי האנגלי to the bitter end. אולם בשימוש הראשוני של הניב אין כל טעם של מרירות! זהו מונח של הספנות, שמשמעותו "עד הקצה האחרון של החבל". הפיצד? bitt (מלה שאין לה כל קשר אטימולוגי עם שם-עצם bit = "חתיכה קטנה של דבר מה"³) הוא כל אחד מזוג עמודים קצרים הקבועים על סיפונה של אנייה, אשר מְכַנְנִים וקושרים עליהם חבלים ושרשראות. המילון למונחי הימאות של האקדמיה ללשון העברית מתרגם bitt "זָקָף" (מונח 225) ו-bitter end "קצה אחורי" (מונח 587). מן bitt בא השם bitter, שפירושו "פריכה אחת (סיבוב אחד) של החבל מסביב ל-bitts, וממנו הצירוף the bitters end או

3. פירושי המלים והביטויים האנגליים על פי המילון האנגלי של אוקספורד (A New English Dictionary on Historical Principles, 1884–1928).

גם *the bitter end* = "חלק החבל, הקרוב ל-bitts" (ויללא פל זיקה לשם התואר *bitter* = "מר"). כאשר משלשלים את החבל פולו, ולא משאירים על שני הזקפים אלא פריכה אחת בלבד, הגענו *to the bitter end*, ואי אפשר להמשיך ולשלשל את החבל. בהשאלה *the bitter end* הוא הקצה האחרון, הסוף המוחלט, של מעשה, של הרפתקה וכדומה. אולם כבר באנגלית התואר השכיח *bitter* = "מר" השפיע על משמעותו של הצירוף, אשר התפרש לדוברים לא "קצה אחרון", אלא "סוף מר" — ובהוראה זו התקבל תרגום הניב בעברית.

ה. סגירה הַרְמָטִית

פלי סגור הרמטית הוא פלי סגור לחלוטין, שאפילו אויר אינו יכול לצאת ממנו או להיפנס לתוכו. שם-התואר "הרמטי" שאול אצלנו מלשונות אירופה, ותואר-הפועל "הרמטית" גזור ממנו; בלשונות אירופה עצמן מלה זו היא פליטה ממונחי האלפימיה. הפיצד? היננים זיהו את האל המצרי תות — הנחשב לממציא הכתב והלשונות, ליועץ, לסופר של האלים, ולאל החכמה — עם האל הַרְמֵס שלהם, וכיון שהמצרים כינו את תות בתואר "הגדול ביותר", יצרו היננים את הכינוי

4. [בתרגום האנגלי של המקרא באות יחד בכמה מקומות שתי המלים *bitter* ו-*end*. כך משלי ה:ד: *but her end is bitter as wormwood* = ואחריתה מרה כלענה; שמ"ב ב, כו: *that it will be bitterness in the latter* = כי מרה תהיה באחרונה; עמוס ח, י: *and the end thereof as a bitter* = ואחריתה כיום מר. — ע"א.]

"הרמס טריסמגיסטוס" (Hermes Trismegistos = "הרמס שלוש פעמים גדול"). לאל תות-הרמס זה ייחסו בתקופה ההלניסטית ספרות של מסתורין ושל מאגיה — הספרות הקרמטית — העוסקת בפילוסופיה, תיאולוגיה, אסטרולוגיה, רפואה, אלפימיה. האלפימאים ראו בהרמס טריסמגיסטוס את מייסד אומנותם, ושמו נקשר לדרך מיוחדת של סגירת פלים שהם השתמשו בה; מפאן "סגירה הקרמטית, פלי סגור הרמטית, פלי הרמטי" וכו'.

ממקור זה בא גם הביטוי "ספרות הרמטית" לספרות קשה להבנה, והשם "הקרמטיוס" לזרם ספרותי באיטליה בראשית המאה הזאת, שמאפיינים אותו שירים בעלי מבנה חדש ונועז, משפטים בלתי-הגיזונים, שימוש סובייקטיבי ביותר באוצר-המלים.

גם מלים אחרות בלשונות אירופה הן ירושת האלפימיה. אחת מהן השם האנגלי mercury (ויש פיוצא בו בלשונות אחרות) לכספית, על פי Mercurius, הוא שם אחד האלים של הרומאים ואחד מכוכבי הלכת (בעברית נקרא "פוכב" או "פֶתֶב"). זהו שריד אחרון של מערכת שלמה, שהייתה מעמדת את המתכות לכוכבי הלכת: שפתי — עופרת; צדק — בדיל; מאדים — ברזל; שמש — זהב; נוגה — נחושת; פוכב — כספית; לבנה — כסף.

מן האלפימיה בא גם הביטוי הצרפתי bain-marie (איטלקית bagnomaria), המציין דרך מיוחדת לחימום סיר, שאין שמים אותו ישר על האש, אלא מטבילים אותו בסיר אחר מלא מים, שהוא המונח על האש. המשמעות המילולית של

הביטוי הוא "אמבטיה של מריאה" — ומריאה זו אינה אלא מרים, אחותו של משה רבנו, אשר הערבים — שקראו אותה לעתים אף "מריאה היהודייה" — ייחסו לה חיבורים חשובים בעניין הזיקוק, ומשום כך נקרא שמה על הסיר הפפול הנ"ל ועל השימוש בו. [ואכן במונח, כלכלת הפית, שפרסמה האקדמיה, נקבע לעניין זה אִמְבַּט־מְרִים].

י ש ר א ל י י ב י ן

מלים אחדות וניקודן במסורת-הלשון הבבלית

שיטת הניקוד הבבלי העליון היא, פידוע, אחת משלוש שיטות הניקוד, שהותקנו אחר תקופת התלמוד ושימשו בניקודם של כתבי-יד עבריים של המקרא, התורה שבעל פה והפיוט. מפל שלוש שיטות הניקוד העתיקות השיטה הטברנית המקובלת היא ששרדה ונתקבלה בכל תפוצות ישראל עד ימינו, ואילו שיטת הניקוד הבבלי כבר פסק שימושה באמצע ימי-הביניים. מסורת-הלשון הבבלית הייתה שונה מן הטברנית לא בסימני הניקוד בלבד, אלא גם בעניינים דקדוקיים שונים¹. יש תיבות, שניקודן במסורת הבבלית מפיץ אור על ניקודן

1. דקדוקה של מסורת זו זכה לתיאורים ולמחקרים מרובים החל מלפני כמה עשרות שנים ועד ימינו. השוה בעיקר מחקריהם של פ' קאָלֶה, Masoreten des Ostens, לייפציג 19. 3; א' פורת, לשון חכמים לפי מסורת בבליה שבכתבי-יד ישנים, ירושלים תרצ"ח; א' דיאס מאצ'ו, ועוד.